

ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ.
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍԱՆԿՑՈՒՆԵՐ

Եթե ստույգ է այն կարծիքը, թե որպես տվյալ տի-
րակալի հպորություն ու հարստության ցուցանիշ կարող է
ծառայել իր համար կառուցված դամբարանը, ապա մենք,
թերևս, կարող ենք, հիմք ունենալով ուրարտական հա-
մապատասխան նյութը, հետապնդել Ուրարտուի սո-
ցիալ-տնտեսական կառուցվածքին առնչվող որոշ հար-
ցեր: Այսինքն Վանի ժայռի դամբարաններից: Ժայռը, որի
մեջ փորված են այս դամբարանները, բյուրեղային ամուր
կրաքարից է⁵⁶: Ամենայն հավանականությամբ, այդ
դամբարանները փորվել են պողպատե մուրճ-հատիչ-
ներով, որոնց օրինակները հայտնաբերված են Բա-
սամում (նկ. 3)⁵⁷:

Ժայռը փորելու ժամանակ բանվորներից երկուսը,
թերևս, աշխատել են մուրճ-հատիչով, իսկ երկու այլ մարդ
դուրս են տարել կոտրտված քարերը*:

Յուրաքանչյուր խորանարդ մետր ժայռ փորելու
համար կատարված ծախսի նախահաշիվը վերադա-
դրելու համար օգտագործել ենք Ջոն Բորդի⁵⁸, Հեյեր-
դալի⁵⁹, Հեստրիի ու Հեյզերի⁶⁰, ինչպես և Ինգերսոնի⁶¹
կատարած փորձերի արդյունքները, որոնք, սակայն,
տվյալ դեպքում բավարար չեն: Այդ իսկ պատճառով
օգտվել ենք փորձառու գերնգմանափորի⁶² և քանդա-
կագործի⁶³ այս կապակցությամբ կատարած դիտողու-
թյուններից: Կատարված աշխատանքը չափելու համար
օգտագործել ենք «մարդ-ժամ» և «մարդ-օր» միավորները,
որտեղ (պայմանական) աշխատանքային մեկ «մարդ-օր»
հավասար է ութ «մարդ-ժամ»: Ասեմ նաև, որ հաշվար-
կումների ժամանակ նկատի են առնված տարբեր
տեսակի քարերի հետ կատարված փորձերի արդյունք-
ները: Յուրաքանչյուր դամբարանից հանված ժայռա-
բեկորի ծավալը որոշելիս ելել ենք դամբարանի բոլոր
սենյակների, որմնախորշերի, մուտքերի և այլ փորվածք-
ների գումարային ծավալից:

Աղյուսակ 2-ում բերված տվյալները ավելի ընկալելի
դարձնելու համար ասեմ, որ բոլորիս քաջ հայտնի Ջատկի
կղզու հինգ մետր բարձրությամբ քարե գլուխը քան-
դակելու համար վեց քարտաշներ մուրճ-հատիչներով
պետք է աշխատեին շուրջ մեկ տաբի⁶⁴: Թեթիհուաքանի
Արևի տաճարի (բուրգի) կառուցումը կարող էր տևել մոտ
քառամեկ տարի, եթե վեց հազար մարդ տարին հարյուր

* Չնայած այն հանգամանքին, որ մ. թ. ա. 9-րդ դարի վերջից
Ուրարտուում ակտիվ է երկաթի լայն տարածման դարաշրջանը,
այնուամենայնիվ, պողպատե գործիքները դեռևս շատ թանկ արժեին, և
կարելի է ենթադրել, որ մեկ մուրճ-հատիչով աշխատում էր երկու
բանվոր (նրբ մեկն աշխատում էր, մյուսը հանգստանում էր) և գործիքի
պարապուրդ չէր առաջանում:

օր, օրական հինգ ժամ աշխատելու այնտեղ⁶⁵: Վանի միջ-
նաբերդի պատի հիմքի «աստիճանները» հիսուն մետր
երկարությամբ փորելու համար, ըստ իմ հաշվարկների,
հարյուր մարդ պետք է աշխատեին քառանկուր օր** (2200
«մարդ-օր»):

Աղյուսակ 2

Հուշարձանի վայրը	Անունը	Ծավալը (մ ³)	Մարդ-ժամ		Ընդամենը «մարդ- օրով»
			փո- րելիս	պնդվածը տանելիս ⁶⁶	
Վան	Մեծ Խորխոր	405	71280	7290	9821,25
	Փոքր Խորխոր	113	19888	2034	2740,25
	Նավթ-քուլու	978	172128	17604	25672,50
	Սարդուրիի ջրի- մի տակի դամ- բարանը	37	6512	666	897,25
	Իջևալա	529	93104	9542	12829,25
	Մեծ քարայր	531	93456	9578	12876,75
	Հյուսիսառաջայ քարայր	451	79376	8118	10937,75
	Ջինապահեստի մոտի քարայրը	62	10912	1116	1503,50
	Սանգար	126	22176	2268	3055,50
	Վայալի-դերե	382	36672	6876	5444,75
Սոկու	Ալթին-թեփե 1-ին	384	5476	1680	854,50
Վայալի-դերե	Ալթին-թեփե 2-րդ	58	3712	1160	619
Ալթին-թեփե	Ալթին-թեփե 3-րդ	65	4160	1300	682,50

Ալթին-թեփեի դամբարանների դեպքում տրված է շարվածքի քա-
րերի միագումար ծավալը:

Իմ հաշվարկներով, Նավթ-քուլու քարայրը կառու-
ցելու համար այնտեղ մոտավորապես երեք տարի աշ-
խատել են շուրջ քառահինգ բանվոր (տարածքի սահ-
մանափակության պատճառով ավելին քարայրը չէր
տեղափոխվել): Պետք է նշել, որ Ալթին-թեփեի 1-ին
դամբարանը կառուցելու համար ծախսվել է 894, երկրորդ
դամբարանի կառուցման համար՝ 619, իսկ երրորդի
համար՝ 682 «մարդ-օր»⁶⁷:

Բնական է, որ դամբարանի կառուցման համար
նման ծախսեր կարող էին թույլ տալ միայն արքայական

** Վանի միջնաբերդը կառուցել է Սարդուրի 1-ին արքան, թերևս,
մ. թ. ա. 9-րդ դարի հիսուսական թվականներին: Ընդ որում, ամրոցի
շինարարության համար նախատեսված քարերը (եթե ոչ բոլորը, ապա
դրանց մի մասը) նա բերել է տվել Վանա լճի հյուսիսային ափից՝
Մանազկերտի մոտ գտնվող քարհանքերից, ըստ իր ասուրներեն գրված
արձանագրության տվյալների՝ Ալնիուտու քաղաքից (YKH, N 1-2).
Վանի ամրոցի պարսպի շատ հատվածներ բարձրացված են ժայռի
լանջին արված աստիճանաձև լայն կտրվածքների վրա (տես Ե. Բ.
Պոտրոսկու. Вавское царство, с. 39), մի երևույթ, որը բնորոշ էր
ուրարտական ամրոցաշինությանը և հաջորդ դարերում: Մասնավո-
րապես, նման հիմքեր ունեն և Արմավիրի ուրարտական ամրոցի
պարսպի որոշ հատվածներ:

ընտանիքի ներկայացուցիչները կամ իրենց դիրքով նրանց մոտ մարդիկ:

Արծկնի դամբարանների սոցիալական պատկանելության մասին խոսելիս էմին Բիթիքն ու Բաքի Օզյունը պնդում են, թե դրանք «հասարակ» մարդկանց դամբարաններ են⁶⁶:

Ծավոք, Արծկնի պեղումների ամենամյա հաշվետվություններում այդ դամբարանների չափագրությունները բացակայում են, և ես հնարավորություն չունեցա կազմելու այդ աշխատանքների աշխատուժի ծախսի նախահաշիվը: Արծկնի դամբարանների նմանակները տարածվում են միևնույն Պատնոս, և, թերևս, ճիշտ չէ այդ դամբարանները միայն ստորին խավի ներկայացուցիչներին վերագրելը, քանի որ դրանք կարող էին պատկանել և Ուրարտուի միջին խավերի ներկայացուցիչներին: Ամեն դեպքում այս հարցը, որ անչափ կարևոր եմ համարում Ուրարտուի սոցիալական կառուցվածքի ուսումնասիրության առումով, առայժմ, ըստ իս, մնում է բաց:

Ուրարտական ժայռափոր դամբարանները աշխարհի համանման այլ կառույցների համեմատությամբ դիտվում են որպես խոշոր ձևաարկումներ: Մյուս կողմից, ակնհայտ է, որ դրանք անհամեմատ ավելի քիչ նյութական ու մարդկային ռեսուրսներ պահանջող նախագծերի իրագործումներ էին: Բայց այս համեմատությանը անհրաժեշտ է մոտենալ որոշակի վերապահումով և խուսափել հապճեպ եզրակացություններից՝ նկատի ունենալով Ուրարտուի և Մերձավոր Արևելքի այլ երկրների կայության տարբերությունները: Հայկական լեռնաշխարհից տարբեր են, օրինակ, Եգիպտոսը և Միջագետքը իրենց աշխարհագրական դիրքով, ուստի և այլ է նման կառույցների նկատմամբ եղած պահանջը: Կամ՝ Հայաստանի լեռնագագաթներին բուրգի կառուցումը բոլոր առումներով անիմաստ կլիներ, իսկ եթե նման փորձ արվեր էլ, ապա այդ կառույցը Նեղոսի հովտում կառուցված նման շինությունից անհամեմատ ավելի թանկ կնստեր:

Ուրարտուում չեն եղել նաև պիկուրատներ. լայն հիմքեր ունեցող նման կառույցները հարմար չէին լեռնային երկրի համար, որտեղ միշտ էլ զգացվել է երկրագործին այնքան անհրաժեշտ հողի սակավությունը:

Ուրարտական դամբարանները չէին կառուցվում ո՛չ մշակովի հողատարածություններում և ո՛չ էլ բլուրների գագաթներին, այսինքն՝ խնայվում էին ինչպես դաշտերը, այնպես էլ ռազմավարական առումով կարևոր դիրքերը:

Միապետի հպորության ու հարստության մասին պատկերացում կազմելու համար, բացի այլ սկզբնաղբյուրների ընձեռած տվյալներից, ինչպես ասվեց, կարելի է նկատի ունենալ նաև արքայի կամ նրա մերձավորների դամբարանների վրա կատարված ծախսի չափը. կարելի է ենթադրել, որ որքան թանկ է նստել դամբարանը, այնքան հզոր է եղել տվյալ տիրակալը: Դժբախտաբար, տակավին ոչ բոլոր դամբարաններն են ճշգրիտ թվագրված: Այնուհանդերձ թվագրության ենթակա ոչ մեծ թվով դամբարանների համեմատությունից իսկ հետաքրքիր

պատկեր է ստացվում: Այսպես, Մեծ քարայրը և Վանի ժայռի հյուսիսային երեսին փորված քարայրը (որը կարող է և դամբարան չլինել) և Մանավկերտի դամբարանը թվագրվում են Միևնույն թագավորության տարիներով: Արգիշթի 1-ին արքայի տիրակալության տարիներով են թվագրվում Խորխորյան երկու քարայրերը (որոնք երբեմն դիտվում են իբրև մեկ հավաքական նախագծի արդյունք⁶⁷): Ենթադրվում է նաև, որ Նավթ-քույուն, Արթին-թեփի 1-ին դամբարանը և Կայալի-դերեն կառուցվել են Սարգուրի 2-րդի օրոք: Այսինքն՝ ամենաշատ ծախս պահանջող այս դամբարանները կառուցվել են այն ժամանակ, երբ ուրարտական պետությունը հասել էր իր հզորության գագաթնակետին⁶⁸:

Կատարված ծախսի առումով նվազ արժեքավոր Արթին-թեփի 1-ին և 2-րդ դամբարանները կառուցվել են Արգիշթի 2-րդ և Ռուսա 2-րդ՝ համեմատաբար թույլ արքաների տիրակալության տարիներին:

Այժմ կյանկանայի խոսել այն եզրակացությունների շուրջ, որոնց կարելի է հանգել գլխավոր հատակագծերի և սենյակների դասավորության խնդրի քննարկումից:

Իմ եզրակացությունները կրիսեն այն հիմնադրույթից, որ յուրաքանչյուր հասարակության ստեղծած արտադրանքն այս կամ այն կերպ արտացոլում է տվյալ հասարակության բնույթը: Բնականաբար, եթե վիճելի համարվի այս դրույթը, ապա ստույգ չեն կարող լինել նաև սրանից բխող եզրակացությունները, որոնք ինքս էլ առաջադրում եմ միայն որպես հարցադրում ու վարկած:

Երկրորդ գլխում արդեն առիթ ունեցանք խոսելու ուրարտական ճարտարապետական արվեստում ընդունված ուղղանկյուն ձևերի և կենտրոնական սրահի կարևորության ու հաճախակի օգտագործման մասին: Բնականաբար, եթե փորձենք այս հորինվածքային առանձնահատկության հիման վրա կատարել սոցիալ-տնտեսական ընդհանրացումներ, ապա կլինեն առարկություններ այն առումով, թե ուղղանկյուն հատակագծով շինությունները ամենապարզ ու դյուրին իրագործվող նախագծերն են, և չարժեք դրանց առանձնակի կարևորություն տալ: Սակայն, մյուս կողմից, դամբարանային ճարտարապետության ու շինարվեստի բնագավառում այդ հորինվածքն ունեցող շինությունների կատարելությունը և դրանց անհերքելի կապը վերգիտյա պաշտամունքային ու աշխարհիկ շինությունների հետ առիթ են տալիս մտածելու, որ, պարզությունից վաղ, դրանք ունենին նաև ավելի խորունկ ու խոհական արմատներ:

Ուղղանկյունաձև հատակագծեր ու մանրամասեր ունեցող հորինվածքներով շինություններն ու համալիրները տարածված են աշխարհով մեկ. դրանք սովորական էին նաև Ուրարտուի հարևան երկրների, մասնավորապես ռազմատենչ Ասորեստանի (նկ. 19) և խեթական աշխարհի համար (նկ. 20, համեմատիր նաև նկ. 19, 21): Այս երկրների թվում, սակայն, ուրարտացիներն առավել համառություն ցուցաբերեցին ճարտարապետական այդ ոճը պահպանելու և կատարելագործելու հարցում:

Ի՛նչ կարող է խորհրդանշել կենտրոնական սրահի

շուրջ կողմնային սենյակների տեղադրության շեշտվածությունը: Եղած սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությամբ ակնհայտ է դառնում, որ ուրարտական թագավորների մշտական հոգսն է եղել պետության պաշտպանությունը ինչպես իրենց դարավոր թշնամի Ասորեստանից, այնպես էլ տեղական կառավարիչների ու ցեղերի կենտրոնախույս նկրտումներից: Այս իրադրության մեջ պետությունը չէր կարող գոյատևել, եթե չունենար խիստ ռազմականացված կուռ կառույցվածք, որն իր արտահայտությունն է գտել ժայռափոր դամբարանների հորինվածքում: Ենթադրում եմ նաև, որ ուրարտական ժայռափոր դամբարանների հիմնական ձևերի տարբերությունների ու առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը կարող է օգտակար տեղեկություններ տալ նախի «երկրների» ունեցած քաղաքական և մշակութային ընդհանրությունների մասին: Կամարակապ խորշերի աշխարհագրական տարածման վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դրանք նախընտրելի են եղել երկրի արևմտյան շրջաններում, և ըստ երևույթին Վանա լճից արևմուտք ընկած տարածքում մեծ էր որմնախորշերի կառուցման այս՝ արևմտյան ոճի, ազդեցությունը⁷¹:

Որոշակի և ակնառու առանձնահատկություններով է օժտված և Կայալի-դերեի դամբարանը: Այստեղ, եթե սենյակների ու սրահների դասավորությունը հիշեցնում է մյուս բազմասրահ դամբարանների հատակագիծը, ապա կենտրոնական սրահի չավերն ու դերը փոքր-ինչ այլ են, քանի որ կենտրոնական սրահը եղած սենյակներից ամենամեծը չէ և, բացի այդ, մուտքը դրսից անմիջականորեն այս սրահը չի բերում, այլ կա սրան նախորդող մեկ այլ սրահ, ուր և սկզբնապես կարելի է մտնել՝ դուրս գալով դրոմոսից, այսինքն՝ հիմնականը ոչ թե առաջին, այլ երկրորդ սրահն է: Հատկանշական է, որ այս դամբարանում չի պահպանված նաև ոչ սենյակների պուգահեռ-ուղղահայաց առանցքային կողմնորոշումը և ոչ էլ առաստաղների հարդարման միօրինակությունը: Այս

առանձնահատկությունները թերևս կարելի է բացատրել ժայռի ցածրորակությամբ⁷²: Սակայն գոյություն ունեցող հաջորդ առանձնահատկությունը չի կարող բացատրվել այս հանգամանքով: Խոսքը երրորդ և հինգերորդ սենյակների տակ եղած ստորգետնյա կոնաձև փորվածքների մասին է (նկ. 17), որոնք պուգահեռներ չունեն ուրարտական համանման այլ հուշարձաններում⁷³: Եթե դրանք ծառայել են որպես դամբարանաբանի, ինչպես համարում է Չառլզ Բառնեյը⁷⁴, ապա հարկ կլինի ենթադրել, որ Կայալի-դերեում թաղում է կատարվել դամբարանի երկու տարբեր մասերում՝ որմնախորշերում և կոնաձև փորվածքներում: Ամեն դեպքում, դիտարկված բոլոր դամբարաններն էլ ունեցել են հատուկ տեղ, որտեղ դրվել է դիակը (դիաթաղման ծիսով թաղման ժամանակ՝ հարթակ, քարատապան, ստորգետնյա տապան, մեծ որմնախորշ, դիակիցման ծիսով թաղման ժամանակ՝ աճյունասափոր): Այս երևույթը բնորոշ էր գրեթե բոլոր ուրարտական դամբարանների համար, մանավանդ՝ եթե դրանք պատկանում էին ազնվական խավի ներկայացուցիչներին:

Ինչպես ասվել է, մեծ ծախս պահանջող ուրարտական դամբարաններ հայտնի են երկրի տարբեր, երբեմն միմյանցից շատ հեռու գտնվող շրջաններից: Վերոհիշյալ ու տարածքային այլ տարբերությունները, կրոնական հավատալիքների տարբերությունների արտացոլումը լինելու փոխարեն, կարող են պայմանավորված լինել կառավարիչների ցանկությամբ և մայրաքաղաքից նրանց մեկուսացածությամբ⁷⁵ կամ էլ կարող են բացատրվել երկրի շրջաններում էթնիկապես տարբեր բնակչության առկայությամբ: Մատչելի փաստական տվյալները մեզ չեն տրամադրում այս խնդրի լուծման համար անհրաժեշտ տարբերիչ մանրամասներ: Կարելի է ենթադրել միայն, որ այս երևույթը պայմանավորված էր հիշատակված գործոնների ամբողջությամբ և տվյալ յուրաքանչյուր վայրի առանձնահատկություններով:

